

Heltai Pál

Mitől fordítás a fordítás?

(Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2014. 336 pp. ISBN:
978 963 9955 49 3)

Csanálosi Roland

E-mail: csanalosirol@gmail.com

Az Eötvös József Könyvkiadó gondozásában jelent meg Heltai Pál legújabb műve, mely a szerző eddig megjelent, a fordítás elméletével és gyakorlatával kapcsolatos cikkeiből ad ízelítőt. Heltai Pál, Brassai-díjas alkalmazott nyelvész, a magyarországi fordítástudomány egyik legjelesebb alakja. Számos felsőoktatási intézményben vezetett és vezet képzéseket: a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, a Pannon Egyetem Angol-Amerikai Intézetében, a Szent István Egyetem Nyelvi Intézetében, valamint az ELTE Idegen Nyelvi Továbbképző Központjában is segítette a fordítástudomány és az angol–magyar kontrasztív nyelvészet iránt érdeklődő hallgatókat. Számos, fordítástudománnyal és szókincs-elsajátítással foglalkozó cikk szerzője, rendszeresen jelennek meg írásai a fordítástudomány témakörében.

A *Mitől fordítás a fordítás?* című könyvében a szerző összegyűjtött fordítástudományi tanulmányait ismerheti meg az olvasó, amelyek – a szerző saját bevallása szerint is – nehezen hozzáférhetőek voltak ez idáig. A kötet előszavából megtudjuk, hogy a tanulmányok összeállítása tematikus, és nem időrendi sorrendet követ, valamint némelyik tanulmány módosított formában került be a kötetbe. A szerző az előszóban röviden ismerteti a könyv nyolc fejezetének tartalmát. A nyolc fejezet: (1) Fordítás és relevancia, (2) A fordított szöveg minősége, (3) Szókapcsolatok a fordításban, (4) Az explicitáció kérdései, (5) A reáliák fordítása és az ekvivalencia kérdése, (6) A fordítás pszicholingvisztikai kérdései, (7) Szaknyelv, szakfordítás, (8) Fordítás és kreativitás.

A szerző a könyv első fejezetét a fordítás és a relevancia kapcsolatának szenteli, különös figyelmet fordítva a relevanciaelmélet fordításban hasznosítható vonatkozásaira. Dan Sperber és Deirdre Wilson *Relevance* (1986) című klasszikus műve számos szemléltető példa segítségével vizsgálta a különböző kommunikációs szituációk során lezajló mechanizmusokat, míg a relevanciaelméletet Gutt (1991) alkalmazta először a fordításra *Translation and Relevance* című művében. Heltai szerint azért is szerencsés a fordítást a relevanciaelmélet felől megközelíteni, mivel így a nyelvészetnél szélesebb perspektívát, a kommunikációt hívhatjuk segítségül a fordítás vizsgálatához. A relevanciaelmélet kiindulópontja szerint a kommunikáció során mind a beszélő, mind a hallgató azt feltételezi, hogy az adott megnyilatkozás releváns. Ez akkor teljesül, ha egy ésszerű feldolgozási erőfeszítés (processing effort) ideális kontextuális hatást

(contextual effect) eredményez. Minél nagyobb a feldolgozási erőfeszítés, és minél kisebb a kontextuális hatás, a megnyilatkozás annál kevésbé lesz releváns.

A relevanciaelmélet szerint egy adott kommunikációs szituáció végcélja mindig az optimális relevancia elérése, melyet mindig a kontextus befolyásol. Gutt ötleteit segítségül hívva, Heltai a fordításkutatásban is kitüntetett helyet szán a relevanciaelméletnek: a fordítás egy másodlagos kommunikációs helyzetben lévő kommunikáció, ahol a fordítás azáltal akar releváns lenni, hogy hasonlít egy másik szövegre. A megközelítés egyik legnagyobb előnye, hogy a hallgatóság kognitív környezetére, magára a fordítási folyamatra, illetve a fordítói kompetenciára helyezi a fő hangsúlyt. Az alkalmazási lehetőségek bemutatásának sorát a szerző gyakorlati ötletei zárják, ahol a műfordítást és a szakfordítást veszi szemügyre relevanciaelméleti szemüvegen keresztül. Az olvasó ízelítőt kap a szó szerinti és szabad fordítás témaköréből, valamint az explicitációs hipotézis is terítékre kerül – mind kézzelfogható, gyakorlati példák prezentálásával. Heltai a könyv első fejezetét a fordítástudomány pszicholingvisztikai vonatkozásaival, azon belül is a fordítói beszédmóddal zárja. A pszicholingvisztika területén az egynyelvű és kétnyelvű beszédmód a fordítás kapcsán is hasznos eredményekkel szolgálhat. Grosjean (1998; 2001) alap gondolataira támaszkodva a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy egynyelvű beszédmódban a kétnyelvű személy az aktuálisan használt nyelv elemeit aktiválja dinamikusabban, míg a kétnyelvű beszédmód során mindkét nyelv aktiválódik: ezekből a beszélő azt választja ki, amelyik a nagyobb relevanciát biztosítja.

A könyv második fejezetében a szerző áttér a fordítás teoretikus megközelítéséről magára a fordítás szövegére. Heltai a minőségbiztosítás kapcsán a végeredményt befolyásoló tényezőkre helyezi a hangsúlyt: az idő, a tartósság, a szöveg funkciója, illetve a fordíthatóság kérdése. Ebben a fejezetben fejti ki a minimális fordítás kérdéskörét. A kritikusok szerint az olvasó mindig kifogástalan minőségű fordítást igényel. Számolni kell azonban azzal a tényezővel is, hogy a megbízó nem mindig kér kifogástalan fordítást, sőt szakfordítás esetén az időtényező sokkal nagyobb szerepet kap a minőségi aspektusnál. Minimális fordítás esetén tulajdonképpen a fordító az, aki előzetes egyeztetés után úgy ítéli meg, hogy az általa végzett fordítás a minimálisan elfogadható szintet még eléri. A minimális fordítás nem összetévesztendő a rossz fordítással: rossz fordítás esetén a fordító nem tudott jobbat készíteni a megbízó által elvártnál, minimális fordítás esetén azonban a fordító tudatosan korlátozza céljait, és nem makulátlan fordításra törekszik. A fordítás minőségét befolyásoló tényezők közül az időhiány az, ami minimális fordítás kérésére sarkallja a megbízót.

Ami a fordítás tartósságát illeti, a publikált fordítás minőségi követelményei sokkal nagyobbak, mint a munkafordításoké. Ha a fordító tisztában van azzal, hogy fordítását szélesebb célközönség fogja elolvasni, illetve nyomtatásban is meg fog jelenni az adott munka, mindenképpen nagyobb gonddal kell a fordítási projekthez hozzálátania. A szerző a minimális fordítás kapcsán az adott szöveg funkcióját is vizsgálja. Míg a minimális fordítás a szöveg primer funkcióját megőrzi, addig a másodlagos funkciókat hajlamos elhanyagolni. Egy használati utasítás célja az, hogy az olvasót az adott termék helyes összeállításához segítse. Ilyen szövegek esetén az esztétikai funkció nem elsődleges szempont, így a

fordító szükség szerint figyelmen kívül hagyhatja azt. Ha azonban a fordítandó szöveg primer funkciója az esztétikai funkció, akkor a fordítónak ezt kell viszszaadnia. A szerző a műfordítás kapcsán kiemeli, hogy az esztétikai funkció és az információs tartalom egyidejű megőrzése szinte lehetetlen, így műfordítás kapcsán minimális fordításról nem célszerű beszélni. Egy fordítás során a legfontosabb dolog az, hogy a fordító megfelelően mérlegelje a felhasználó igényeit, illetve, hogy a felhasználó képes legyen pontosan meghatározni, hogy mi az a minőségi színvonal, amit elfogadhatónak tart az adott körülmények között.

A szerző a könyv harmadik részében a formulaszerű nyelvhasználatra és annak új aspektusaira koncentrálnak, természetesen a fordítás oldaláról megközelítve. Számos kutató ötleteit felhasználva, Heltai felhívja a figyelmet a nyelvelsajátítás új elképzelésére, mely szerint a nyelvtanuló sokszor a több szóból álló kifejezéseket egységként tárolja, majd hívja elő. A későbbiekben ezeknek a formuláknak a nyelvtani elemzése, majd a nyelvtani szabályok alapján történő létrehozása megy végbe. A szerző felhívja a figyelmet a rutinjellegű elemek gyakoriságára a szakszövegek és azok fordítása kapcsán is. Mivel ezek a csoportkonvenció jeles képviselői, jelentős részben lesznek ismétlődő jellegűek a szakszövegek, ezáltal a fordító rutinja és begyakorolt stratégiái még nagyobb szerepet kapnak a fordítás során. A szakszövegfordítás során felmerülő formulaszerű jelenségek tipikusan ezen előre legyártott elemek ismeretére támaszkodó képességet követelnek meg a fordítótól. Rendkívüli éleslátásról tesz tanúbizonyságot a szerző azon állítása, mely szerint a szakfordítás az irodalmi fordítással ellentétben nem olyan kreatív folyamat, hiszen itt a fordítók gyakran támaszkodnak a fent említett elemek valamelyikére, a gyors és hatékony fordítás kivitelezése érdekében.

A fejezet második részében Heltai a kollokációkkal és azok fordításban betöltött szerepével foglalkozik. Azt állítja, hogy a szakszövegek kollokációval teli világában nem nehéz feladat „áltudományos” cikket írni. Az előre legyártott, formulaszerű elemek és kollokációk szövegbe történő zsúfolásával az olvasónak olyan érzése támad, mintha tényleg egy színvonalas tudományos művet olvasna. Szakszövegfordítás esetén a célnyelvi kollokációk használata kívánatos, mivel ezek segítségével a szöveg anyanyelvinek hangzik, illetve a fordítás időtényezője is a fordítót segíti. A szerző hangsúlyozza, hogy a kollokációk használata esetén sem szabad túlzásokba esni: bizonyos szókapcsolatok, sztereotípiák alkalmazását a későbbi félreértések miatt kívánatos kerülni. Műfordítás esetén a kollokációk használata komplikáltabb kérdés, mivel a forrásnyelvi írók sok esetben szándékosan használnak idiomatikus, a szokásostól eltérő kifejezéseket. Sok esetben a fordítónak nehéz eldöntenie, hogy a szerző szándékosan tért-e el a már megszokott szókapcsolattól.

A negyedik fejezetben a szerző az explicitáció kérdéseit vizsgálja angol nyelven megjelent tanulmányaira is támaszkodva. Az explicitációs hipotézis szerint a már lefordított szövegek nyelvileg kifejtettebbek, mint a forrásszövegek. A szerző szerint ez minden fordításra igaz, ezért a kifejtés tulajdonképpen fordítási univerzálénak tekinthető. A kifejtésnek több fajtáját különböztethetjük meg: a kötelező jellegű kifejtést Heltai szerint aligha kell tanítanunk. Szinte magától értetődő, hogy a magyar nyelvben használjuk a ragokat és a képzőket,

holott az eredeti szövegben (például az angol) ilyenek nincsenek. Míg a fakultatív kifejtést kulturális, illetve háttérismeretbeli különbségek indokolják, addig a pragmatikai kifejtés bizonyos módosítószavak és partikulák alkalmazását jelenti, Heltai saját kutatására támaszkodván megerősíti Klaudy Kinga feltételezését, amely szerint a kifejtés egyik oka az, hogy a fordító egy korábban használt eljárást újra használni fog, még akkor is, ha anélkül is megoldáshoz jutna a fordítás során. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az explicitáció használata részben a szöveg típusától, részben a szöveg stilisztikai jellemzőitől függ. Ahhoz, hogy egyfajta tendenciát mutathassunk ki az explicitáció szakszövegekben előforduló alkalmazásával kapcsolatban, további kutatásokra van szükség.

A szerző a könyv ötödik fejezetében talán a fordítástudomány legkényesebb aspektusát, a reáliák fordítását részletezi. A reáliák kulturálisan kötött, kultúraspecifikus kifejezések, melyek fordítása mindig is megosztotta a fordításelemeléssel foglalkozó kutatókat, illetve a fordítókat is. A szerző hangsúlyozza, hogy a fejezet inkább marad a téma elméleti síkján, mintsem a reáliák gyakorlati fordításánál. Számos szerző ötletére hivatkozva Heltai azzal az állásponttal ért egyet, amely szerint minden szóhoz tartozik valamilyen kulturális tartalom, tehát minden szóról kiderülhet, hogy reália, ezért a tág értelmezéssel óvatosan kell bánnunk. A reália megnevezés helyett célszerűbb a kultúraspecifikus kifejezés alkalmazása, amely kontextusfüggő, továbbá a két nyelv viszonyában értenődő, tehát viszonyfogalom. A szerző szerint érdemes a reáliákat az ekvivalencia szempontjából elemezni, különbséget téve lexikai ekvivalencia és szövegszintű ekvivalencia között.

A hatodik fejezetben a fordítás pszicholingvisztikai kérdéseiből kaphat ízelítőt az olvasó, különös figyelmet szentelve a fordítás monitor modelljére, illetve a nyelven belüli fordításra. A fordítás monitor modellje az új évezredben jelent meg, lényege, hogy a fordítás folyamatában a szó szerinti fordítás alapvető szerepet játszik. A fordítóban először mindig olyan pszichológiai folyamatok zajlanak le, amelyek a szó szerinti fordítást kínálják fel: specifikusabb megközelítésben a fordító célnyelvi mentális lexikonja mindig a szó szerinti fordítást ajánlja fel első körben, ahol a fordítás folyamatát egy úgynevezett monitor ellenőrzi. Ha a monitor jelez a fordító felé, hogy a szó szerinti fordítás nem lesz megfelelő az adott szituációban, a fordító további megoldásokat keres majd a problémára. Heltai felhívja a figyelmet arra, hogy a modell még kiforratlan, és számos kérdés vár tisztázásra az elmélettel kapcsolatban. A modell kutatói szerint a szó szerinti fordítás a fordítás alapvető stratégiája, holott a szó szerinti fordítás és a monitor működését mint automatikus folyamatot írják le.

A szerző szerint a stratégia egyik ismérve a tudatosság, ezért célszerű lehet megvizsgálni, hogy a szó szerinti fordítás mennyiben folyamat és mennyiben stratégia. Heltai a fordítás értelmezéseinek tisztázása után a nyelven belüli fordítás kapcsán azokat az eseteket emeli ki, amelyek manapság a legelterjedtebbek. A nyelven belüli értelmező nyelvhasználat gyakran szóban is előfordul, főként, amikor saját szavainkat átfogalmazzuk, avagy mások szavait értelmezzük. A nyelven belüli írott fordítás kapcsán Heltai az irodalmi művek átdolgozását, a régi szövegek mai nyelvre történő fordítását, illetve szakszövegek laikusok számára történő átfogalmazását emeli ki.

A hetedik és nyolcadik fejezetben a szerző szaknyelvről és szakfordításról, illetve kreativitásról szóló tanulmányaiból ad ízelítőt. Az olvasó megismerkedhet a terminus és a köznyelvi szó közötti különbségekkel, valamint a terminologizáció és a determinologizáció kérdéseivel is. Heltai arra figyelmeztet, hogy a terminus és a köznyelvi szó közötti kapcsolat rendkívül sokrétű, éppen ezért sok fordítási problémával is jár. Mivel a terminusok nagy része egyúttal köznyelvi szó is, a fordítónak ki kell derítenie, hogy mely jelentésében szerepel az adott szövegben, mivel a fordítás más lehet a célnyelvben. A könyv utolsó részében a szerző kiemeli, hogy fordítás és kreativitás kapcsolatában a szociofiziológiai faktorok nem elhanyagolhatóak a fordítói kompetencia kapcsán. Mivel a fordítási folyamatot döntően befolyásolja a szociális és fiziológiai környezet, a fordítási kompetencia a fordítói készség csupán egy komponense, ami a fordítói performanciáért felelős. A fordítási készséget a fordítói kompetencia manifesztációjának tekinthetjük adott szociofiziológiai környezetben.

Heltai Pál lebilincselő stílusban, a köznapi ember számára is érthető könyvnyedséggel mutatja be eddig megjelent tanulmányait a fordításelmélet világából, ugyanakkor saját, újszerű, innovatív ötleteit is az olvasó elé tárja. Nem rejti véka alá azt sem, ha valamely kutató véleményével nem ért egyet: ebben az esetben ésszerű érvekkel próbál megoldást kínálni az adott problémára. A *Mitől fordítás a fordítás?* tankönyvként is megállhatja a helyét a szakfordító és fordításelméleti kurzusokon. A szerző könnyed, jól érthető stílusa miatt a fordítás iránt érdeklődő olvasók szélesebb rétegei is nagy segítséget kaphatnak a téma szövevényes világának áttekintésében. A könyv szerkezete világos, a szerző mondanivalóját rendkívül strukturáltan foglalja össze. Heltai Pál könyve alapmű lesz a könyvtárak polcain, hiszen a szerző éles szemű megfigyelései, eredeti gondolatai, valamint átfogó témafeldolgozása igazi kuriózzummá teszi e művet a fordításelmélet hazai színterén.